

Osadnictwo Galicji na przełomie XIX i XX wieku

1. Problem osadnictwa należy do podstawowych tematów badawczych nauk społecznych. Bogata literatura przedmiotu szczególnie akcentuje dwa zagadnienia. Skupia się ona wokół problemu kolonizacji ziem polskich w X–XVI wieku, co związane jest z kształtowaniem się struktur państwowych, ale także z przemianami gospodarczymi obserwowanymi w tym okresie, a szczególnie z kolonizacją na tzw. prawie niemieckim oraz z gospodarką folwarczną. W czasach nowożytnych dominującym tematem badawczym są procesy urbanizacyjne obserwowane w XVIII wieku i przez cały XIX wiek. W obu przypadkach problem osadnictwa postrzega się najczęściej jako wskaźnik procesów szerszych, umiejscawianych w kontekście historii gospodarczej, rozwoju rolnictwa czy rzemiosła, a następnie jako wskaźnik tempa wprowadzania zmian systemowych w procesie budowy gospodarki przemysłowej.

Prace prowadzone w tych dwóch nurtach są nadal aktualnym polem badawczym, rozwijającym się dzięki podejmowaniu kolejnych zagadnień, pogłębiających i wzbogacających interpretacje zagadnienia. Mam tutaj na uwadze cały kompleks szczegółowych tematów, wynikających z demograficznej charakterystyki ludności, z zagadnień poświęconych jej etosowi wyznaniowemu, czy szerzej – stosunkom kulturowym, włączając w to cenne badania etnologiczne. Szczególne miejsce należy zastrzec w tym nurcie badań dla dorobku metodycznego, ale także merytorycznego, podejmowanych przez geografów prac, których wyniki nie do końca są adaptowane przez nauki historyczne¹.

¹ Teoria kształtowania układów osadniczych jest nauką interdyscyplinarną opierającą się głównie na osiągnięciach geografii, socjologii, ekonomii, a obecnie także sozologii. Wzbogacając w ten sposób tematykę prac, nie usunięto trudności w definiowaniu podstawowej jednostki badawczej, to jest osady. Trudno również mówić o jednoznaczności kryteriów przy określaniu czynników wpływających na formy układów osadniczych istniejących na danym terenie. Stosując kryterium podziału administracyjnego, według którego zwykle porządkowany jest materiał statystyczny, zwraca się uwagę na z założenia arbitralny charakter tego kryterium. Historyk dostrzega ten problem także w odniesieniu do materiałów sięgających XIX wieku, lecz w stopniu nieistotnym dla prowadzonej analizy, bowiem granice gmin – czynnik decydujący o rzeczywistym układzie odniesień międzyludzkich – wyznaczone były według woli mieszkańców danej gminy (ustawa o gminach z 5 marca 1862 r.) – zob. również B. Małysz, *Zarys teorii kształtowania układów osadniczych*, Warszawa 1981, s. 22–35 i in. Literatura przedmiotu jest bogata – zob.

2. Ujęcia problematyki osadniczej były warunkowane dwoma założeniami badawczymi. Pierwsze znajduje uzasadnienie w potrzebach historiografii na tego rodzaju zagadnienia. To główny nurt inspirujący badania skupiające się wokół problematyki kolonizacji ziem polskich oraz ich urbanizacji w okresie nowożytnym. Drugie założenie natury warsztatowej, podstawowe dla badań historycznych, wynika z bazy informacyjnej, na której historyk może się oprzeć. Zasób źródeł zakreślał więc ramy chronologiczne oraz zakres ujęć przestrzennych poszczególnych prac, a co więcej – zakres merytoryczny rozpraw poświęconych osadnictwu.

Rozwój bazy informacyjnej dla zagadnień związanych z osadnictwem był związany z ogólnymi przemianami cywilizacyjnymi zaistniałymi na ziemiach polskich już od połowy XVIII wieku, które stopniowo ukierunkowywały sposób widzenia środowiska osadniczego w ciągu XIX wieku². Wpływało to na wypracowanie metod badawczych, a w konsekwencji na sposób gromadzenia i przetwarzania danych, aż po nowe formy ich publikacji. Uspołecznienie informacji o zjawiskach masowych, dynamicznie rozwijających się w ciągu XIX wieku, a szczególnie w jego drugiej połowie, wzmagало zainteresowanie, a zarazem presję społeczną, uaktywniając ten nurt statystycznej informacji. W trzeciej ćwierci XIX wieku publikowano skorowidze miejscowości, by po 1880 roku, w ciągu dwudziestu lat, rozszerzyć ten nurt informacji, obejmując nim coraz większe obszary kraju i wzbogacając liczbę publikowanych danych. W pierwszych latach XX wieku doprowadzono do publikacji monumentalnego wydawnictwa: *Gemeindelexikon der im Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1900*³. Wydawnictwo obejmowało 14 krajów austriackiej części monarchii austro-węgierskiej. Materiały opublikowano w 14 tomach, liczących parę tysięcy stron tabel statystycznych.

Zasób informacji zawartych w *Leksykonie* jest olbrzymi⁴. Zawarto w nim 250 rodzajów informacji odniesionych do gmin administracyjnych oraz podatkowych (katastralnych). Informacje dla gmin administracyjnych zróżnicowano z uwagi na obowiązujący wówczas w Bukowinie i w Galicji administracyjny podział terenów wiejskich na gminy wiejskie i obszary dworskie. Łącznie, dokumentacja zawarta w *Leksykonie* opisuje w przypadku Galicji jedenaście tysięcy podstawowych jednostek administracyjnych. Informacje zostały podane w formie danych liczbowych, zapisów słownych oraz znaków umownych. Uwzględniając natężenie występowania

H. Madurowicz-Urbańska, *Struktura wielkości miast i osiedli typu miejskiego w Wielkim Księstwie Poznańskim, Królestwie Polskim i Galicji w drugiej połowie XIX w. (do 1910 r.)* [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce*, Warszawa, Poznań 1978; T. Gąsowski, *Urbanizacja Galicji w dobie autonomicznej*, „Studia Historyczne”, R. XXVIII: 1985, z. 2 (109); S. Róžański, *Osadnictwo a środowisko Polski*, Warszawa 1979.

² Literatura – zob. przyp. 1.

³ *Gemeindelexikon der im Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1900*. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommision, Wien 1905–1907, Bd. I: Niederösterreich, II: Oberösterreich, III: Salzburg, IV: Steiermark, V: Kärnten, VI: Krain, VII: Österreichisch-Ilyrisches Küstenland (Triest, Görz und Gradiska, Istrien), VIII: Tird und Vorarlberg, IX: Böhmen, X: Mähren, XI: Schlesien, XII: Galizien, XIII: Bukowina, XIV: Dalmatien.

⁴ J. Michałewicz, *Krajobrazy Galicji. Wstęp do badań nad regionalizacją Galicji* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*. T. 2: *Spółeczeństwo i gospodarka*, Rzeszów 1995, s. 63–64.

poszczególnych rodzajów informacji, oceniać można ich liczbę na przeszło pół miliona danych.

Informacje *Leksykonu* dotyczą danych demograficznych, gospodarczych oraz szeroko wówczas rozumianej infrastruktury społeczno-gospodarczej Galicji. Uwzględniono również, lecz w ograniczonym stopniu, informacje z zakresu kultury. Poczynając od danych o położeniu miejscowości ponad poziomem morza i ich powierzchni, charakteryzowano je następnie poprzez określenie przynależności do danej jednostki administracyjnej, sądowej, skarbowej, katastralnej, wojskowej, policyjnej, oświatowej, wyznaniowej i struktury organizacji służby zdrowia. Instytucje publiczne opatrywano informacjami o ich przynależności do pionu administracji państwowej, krajowej czy samorządowej. Informacje o instytucjach administracyjnych, takich jak starostwa, urzędy gminne, rozbudowano o agendy służb specjalnych: budownictwo lądowe, wodne, zakłady gazyfikacji, elektryfikacji itp. Sądownictwo opracowano w *Leksykonie*, uwzględniając podział Galicji na okręgi sądowe, obszary izb adwokackich i okręgów notarialnych, podając liczbę adwokatów i notariuszy, a także rodzaj zakładów karnych. Dane dotyczące policji oddają jej strukturę organizacyjną oraz liczbę pracowników w danej miejscowości i lokalizację aresztów. Analogiczne dane podano dla wojska. W obu przypadkach cenzura nie wpłynęła na szczegółowość tych informacji. Ludność została opisana przez podanie liczby osób zamieszkałych, wyróżniając płeć, narodowość, wyznanie i używany język potoczny. Osadnictwo charakteryzuje 19 rodzajów danych, z uwzględnieniem najdrobniejszych jego form. Rolnictwo ujęto, podając powierzchnie zasiewu dwóch upraw zbożowych (pszenica, żyto) oraz obszaru upraw ogrodniczych. Hodowli zwierząt poświęcono większą uwagę, podając liczbę stad: koni, bydła rogatego, świń i owiec. Leśnictwo charakteryzowano według powierzchni zalesienia i przez podanie lokalizacji jednostek organizacyjnych zarządu lasów państwowych i prywatnych. Gospodarkę dobrami ziemskimi oraz przedsiębiorstwami przemysłowymi oceniano, podając liczbę zakładów dużych, co określano wysokością płaconego przez nie podatku. Odrębnie wyróżniono zakłady o szczególnym znaczeniu dla gospodarki Galicji, to jest: kopalnie ropy naftowej i oleju skalnego, rafinerie ropy, cegielnie, młyny, tartaki, saliny, fabryki papierosów, cementownie, cukrownie itd. Sieć linii kolejowych i łączność telekomunikacyjną przedstawiono przez lokalizację stacji lub przystanku kolejowego oraz działającego w danej gminie odpowiedniej rangi urzędu pocztowego, telegraficznego i telefonicznego. Równie szczegółowe dane odnoszą się do form kredytowania gospodarczej działalności ludności (kasy oszczędnościowe, kasy oszczędnościowo-pożyczkowe, banki). Odtworzono sieć urzędów skarbowych, celnych oraz zarządów monopoli i domen państwowych. Opisując system oświaty, uwzględniono: wychowanie przedszkolne (ochronki, freblówki, ogródki jordanowskie), szkoły ludowe i miejskie, z podaniem liczby klas każdej z nich oraz języka wykładowego, gimnazja oraz szkoły realne, szkoły wyższe, wszystkie rodzaje szkół zawodowych, szkół wyznaniowych, jak również podano lokalizację burs i konwiktów. Służby zdrowia dotyczą trzy grupy danych, a więc jednostki organizacyjne służby zdrowia, kategorie pracowników oraz wykaz instytucji szpitalnych, jak również system opieki społecznej. W *Leksykonie* nie pominięto danych charakteryzujących życie naukowe i kulturalne Galicji, wymieniając – jak sądzę wybiórczo – instytucje i towarzystwa naukowe, teatry, stanowiska archeologiczne, biblioteki, muzea, kolekcje prywatne, obiekty zabytkowe, ograniczone wyłącznie do zamków lub ich ruin, jak również sieć usług turystycznych.

Informacje zawarte w *Leksykonie* są zróżnicowane i wyczerpujące. Skromne w opisie demograficznym ludności, zadowalające w charakterystykach gospodarczych, obfite w dane o infrastrukturze administracyjnej, społecznej, kulturowej.

Leksykon gmin był firmowany przez Centralną Komisję Statystyczną Austrii, lecz przy ówczesnym systemie organizacji austriackich służb statystycznych nie była to wyłącznie zasługa tej instytucji. Opracowując wydawnictwo, sięgnięto po materiały gromadzone w urzędach tak państwowych, jak i krajowych. Co więcej, wzbogacono informacje spisu powszechnego z 31 grudnia 1900 roku, uwzględniając wszelkie zmiany dokonujące się pomiędzy rokiem 1900 a datą ukazania się publikacji. Jak napisano we wstępie

„(...) leksykon gmin jest bogatą «kopalnią» materiału topograficznego i statystycznego, którym będą się mogły posługiwać z korzyścią i skutecznie nie tylko autonomiczne władze w poszczególnych dziedzinach zarządzania, lecz także publiczne korporacje i towarzystwa, jak też politycy, uczeni i dziennikarze”.

Autor, po przeprowadzeniu kwerendy wyczerpującej całość materiałów wydawnictwa (14 tomów), może jedynie potwierdzić powyższą opinię z nadzieją, że prowadzone przez niego studia udostępnią i przybliżą nam zawarty w nich zasób danych, charakteryzujący poziom rozwoju krajów Europy Środkowej, a także Galicji na przełomie XIX i XX wieku. Wśród prowadzonych prac wyróżniłem w osobnej rozprawie zagadnienie osadnictwa tych obszarów. Niniejszy artykuł nawiązuje do tego tematu, ograniczając go, ze zrozumiałych względów, jedynie do omówienia podstawy źródłowej oraz ogólnych wyników analizy zagadnienia struktury osadniczej, i to wyłącznie obszaru Galicji.

3. Korzystając z informacji *Leksykonu gmin*, także z uwagi na dane odnoszące się do osadnictwa Galicji, należy mieć na uwadze wysokie wymagania, jakie stawiali sobie twórcy wydawnictwa, konfrontując je z ówczesną rzeczywistością. Pomimo że wydawnictwo opracowywano na początku XX wieku, niezbędne czynności administracyjne, warunkujące poprawną odpowiedź na szereg pytań dotyczących szczególnie osadnictwa, nie były ukończone. Czynności te sprowadzały się np. do określenia granic miejscowości, numeracji domów, nazewnictwa osad, stale modyfikowanych rozporządzeń określających definicje rodzaju osady. W przypadku Galicji i Bukowiny okoliczności te nabierały szczególnej wagi w świetle wprowadzonego wówczas podziału osad, w którym uwzględniono ich przynależność do obszaru gmin wiejskich oraz obszaru dóbr tabularnych. Różnicując osady decyzjami administracyjnymi, sankcjonującymi różne rodzaje własności nieruchomości, nie zdołano, lub raczej nie zamierzano, utrwać tego podziału, zachowując np. ciągłość numeracji domów gmin wiejskich i dóbr tabularnych. Istotniejsze znaczenie dla ustalenia nowoczesnej struktury osadniczej Galicji miały decyzje określające definicje takich pojęć, jak: gmina administracyjna, obszar dworski, jak również definicje umożliwiające podział osiedli na: wsie, miasta i miasteczka. Decyzje podejmowane w tym zakresie w latach 60. stale modyfikowano – i proces ten trwał prawie do końca działania administracji austriackiej⁵.

⁵ Gminy wiejskie – ustawy z 5 marca 1862 i 12 sierpnia 1866 roku, gminy miejskie – ustawa z 12 sierpnia 1866, uzupełniona 18 marca 1889 i 3 lipca 1896 roku; jeszcze w 1908 roku (27 marca) Trybunał Administracyjny zakwestionował stosowanie w przypadku miasteczek ich wykazu opracowanego

Materiał wykorzystany w niniejszym artykule ma szczególne znaczenie dla zagadnień związanych z osadnictwem. Zachowując istniejącą strukturę jednostek administracyjnych (miast, miasteczek, gmin wiejskich i obszarów dworskich), wyróżniano przy każdej miejscowości charakter osady. Zwrócono więc uwagę na układ urbanistyczny danego osiedla, zarówno miejskiego, jak i wiejskiego, wyróżniając w nim, według przyjętych założeń, wiele rodzajów osad. Założenia te wydawały się autorom dokumentacji na tyle oczywiste, że nie komentowano ich. Podano jedynie nazwę symboli, które przyporządkowano danemu rodzajowi osady. Znając strukturę osadniczą pozostałych krajów monarchii, dostrzegamy zasadnicze różnice występujące w strukturze osadniczej Galicji, po części także Bukowiny, w stosunku do pozostałych krajów Europy Środkowej. Niezwrócenie na to uwagi przez autorów *Leksykonu* świadczyłoby o wydatnym udziale polskich służb statystycznych w gromadzeniu i opracowaniu tego materiału. Jak wiemy, zagadnienia te leżały w centrum zainteresowania służb statystycznych Wydziału Krajowego Sejmu Galicyjskiego oraz wszystkich lokalnych ich szczebli⁶. W opracowaniach tych nie ograniczano się do analiz opartych na definicji osiedla (miasto, miasteczko, wieś), stąd fakt, że ograniczenie to przekroczono w *Leksykonie gmin*, publikując dokumentacje dla osad (skupiska domów), wyróżnia to źródło w stopniu znaczącym dla dziejów urbanistyki polskiej.

Wprowadzone do leksykonu pojęcie osady, jako skupiska domów, opisywano z maksymalnym uszczegółowieniem, rejestrując nawet pojedynczo usytuowane budynki. Karty spisów powszechnych nie zawierały pytania, umożliwiającego tak precyzyjne usytuowanie budynków w terenie. Sądzić należy, że podstawą omawianego źródła były więc m.in. niepublikowane mapy katastralne, mapy wojskowe oraz materiały dyrekcji kolei żelaznych. Na podstawie innych danych zawarte w *Leksykonie* wiemy, że przy ich opracowywaniu odwoływano się do tych właśnie materiałów, określając np. wysokość miejscowości ponad poziom morza, rozmieszczenie punktów telekomunikacji, rozlokowanie wojska itp.

W materiale źródłowym wyróżniono 19 rodzajów osad. W miastach wyodrębniono centrum (*miasto*), dzielnice, przedmieście oraz różnego typu osady wiejskie (*przynależności*), należące do obszaru administracyjnego miasta. W miasteczku oznaczano centrum (*markt*), dzielnice (*marktteil*) oraz przedmieście. Analogicznie analizowano wieś, wyróżniając jej centrum (*wieś*), odosobnione skupisko domów (*część wsi*) oraz przysiółki. Z uwagi na specyfikę zabudowy dóbr tabularnych, miano poważne trudności w określaniu ich rozplanowania przestrzennego. Pozostawiano to wyobraźni czytelnika, zaznaczając liczbę ośrodków gospodarczych (posesji) i opisując je liczbą budynków mieszkalnych oraz zamieszkujących je ludzi. Wyjątek zrobiono jedynie dla folwarku, co potwierdza wcześniejszą uwagę. We wszystkich powyższych rodzajach osiedli (miasta, miasteczka, wsie oraz obszary dworskie) uwzględniono kolejne rodzaje osad, składających się z niewielkiej liczby domów. Wydzielono więc domy: skupione, rozrzucone, pojedyncze oraz *pustkowia*, czyli rozłogi

przez Centralną Komisję Statystyczną. Obszar dworski – ustawa z 12 sierpnia 1866 i 21 marca 1888 roku. S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1970; T. Piłat, *Podział terytorialny Galicji według stanu z d. 1 stycznia 1883 r. ...*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych”, R. 8, z. 1, Lwów 1883.

⁶ T. Piłat, zob. przyp. 5; tenże, *Własność tabularna w Galicji*, ibidem, t. 12, Lwów 1891.

(*Einschicht*). Ostatnie określenie pozostawiono w źródle bez komentarza. W spisach powszechnych rejestrowano jedynie domy stale zamieszkane, więc autorzy leksykonu nie mogli w tym przypadku mieć na uwadze domostw sezonowo wykorzystywanych. Sądzić należy, że zaznaczano w ten sposób domy pojedyncze na tyle odległe od najbliższych zabudowań, że ich mieszkańcy nie korzystali z codziennego kontaktu sąsiedzkiego.

Pozostało parę określeń rodzajów osad o szczególnym znaczeniu dla ówczesnych czytelników *Leksykonu*. Przełamując przyjęte założenia podziału osiedli określone stopniem rozproszenia budynków, wprowadzono dodatkowo znane potocznie nazwy osiedli, takie jak: kolonie, osiedla robotnicze, zakłady przemysłowe, karczmy, gajówki, leśniczówki, obiekty zabytkowe – aktualnie użytkowane, jak i w ruinie. Sądzić należy, że szczególne znaczenie tych posesji dla ważnych wówczas problemów gospodarczych, ale i kulturalnych (turystyka), nakazało autorom *Leksykonu* naruszyć rozłączność wcześniej przyjętych rodzajów zabudowy, wbrew zasadzie selektywności informacji statystycznej. Historyk jest im wdzięczny, bowiem niewątpliwie znacznie wzbogacił prezentowany materiał.

W przypadku kolonii i osiedli robotniczych mamy już wówczas do czynienia z planowaniem przestrzennym, co wyróżniało te osady z tradycyjnego krajobrazu Małopolski. Pozostałe obiekty z tej grupy budynków były ważne, ale od dawna należały do tego krajobrazu. Musimy pamiętać, że omawiany materiał dotyczy osad, stąd zastosowane w nim nazwy: gajówka, leśniczówka, karczma czy zakład przemysłowy, odnoszą się nie do ogółu tego typu posesji, lecz jedynie do tych, które stanowiły rodzaj odosobnionej posesji, na tyle widocznej w krajobrazie osadniczym, że należało je specjalnie wyróżnić.

4. W niniejszym artykule sygnalizuję tylko pewne zagadnienia związane z osadnictwem Galicji na przełomie XIX i XX wieku. Wyczerpujące ujęcie tematu zostanie przedstawione w przygotowywanej monografii.

Miasta (100 osad) oraz miasteczka (197 osad) składały się z ograniczonej liczby osad skupionych wokół centrum miejskiego (dzielnice centrum, przedmieścia). Osad takich było około 500, a wśród nich spotykamy wszystkie wspomniane wyżej ich rodzaje. Jedyną osadą wyróżnioną jako *przynależna* była wieś, dawniej podmiejska, obecnie w wyniku rozwoju gospodarczego i demograficznego ludności miejskiej włączona w obszar miasta. Wsi takich było 212. Łącznie miasta i miasteczka składały się z 1009 osad⁷.

Obszary wiejskie były, co jest oczywiste, przestrzenią o najbogatszym układzie osadniczym. Urbaniści z przełomu XIX i XX wieku wyróżniali 13 rodzajów osad wiejskich. Dominującą była wieś, rozumiana jako zwarte skupisko domów i centrum infrastruktury gospodarczo-kulturowej osiedla. Osad takich było w Galicji 8658, a wraz z wsiami włączonymi do miast 8870, z czego 3188 stanowiły zwarte autonomiczne jednostki osadnicze, a zarazem jednostki administracyjne gminy. Poza wsiami pozostawało 4096 drobniejszych osad, w tym: 805 części wsi, 1893 przysiółki, 83 osady o rozproszonej zabudowie, 382 osady o pojedynczych domach,

⁷ Rozbieżności w podawanej w literaturze liczbie osad miejskich potwierdzają konieczność całościowego opracowania struktury osadnictwa Galicji – zob. T. Gąsowski, *Urbanizacja Galicji w dobie autonomicznej*, s. 224, przyp. 5, „Studia Historyczne”, R. XXVIII: 1985.

331 domów położonych na pustkowiach. Jako osobną podgrupę osad wiejskich potraktowano 69 kolonii, 36 folwarków, 398 osiedli robotniczych, 7 leśniczówek, 6 gajówek, 60 karczm oraz 26 zakładów przemysłowych. Część z nich (kolonie, folwarki, osiedla robotnicze) miało charakter przysiółków; pozostałe stanowiły osady o pojedynczych domach.

Na terenie obszarów wiejskich zlokalizowanych więc było 3188 wsi o pojedynczej osadzie oraz 5470 wsi otoczonych 4096 drobniejszymi osadami; co łącznie stanowiło 12 754 osady. Drobne osady otaczające wsie stanowiły 32 procent osad wiejskich; 68 procent osad wiejskich to osady jednowioskowe. Podstawową jednostką określającą warunki życia ludności wiejskiej była osada, lecz dopiero układ przestrzenny tych osad łączących się w gminy wpływał na poziom tego życia i potencjalne możliwości lokalnych społeczności, tak w sferze gospodarczej jak i społecznej i kulturalnej⁸. Na terenie Galicji działało 3188 gmin jednowioskowych (55 procent gmin) oraz 2649 gmin złożonych z różnego rodzaju osad (45 procent gmin). Z uwagi na istniejącą strukturę osadniczą czynniki integrujące oraz dezintegrujące ludność wiejską oddziaływały z prawie równą siłą. W ponad 45 procentach gmin skupiało się 9566 osad, to jest 75 procent ich ogólnej liczby. Przy tak silnej rozbudowie struktury osadniczej prawie połowy gmin, zapanowanie nad partykularnymi interesami mieszkańców licznych, rozproszonych sadyb było niezwykle trudne.

Na terenie obszarów dworskich leżały: 4 przedmieścia miasteczek, 3 wsie, 29 części wsi, 73 przysiółki, 50 osad o zabudowie rozproszonej, 264 osady składające się z pojedynczych domów, 46 domów położonych na pustkowiach, 50 osad o rozproszonej zabudowie. Grupa osad majątków ziemskich wyróżniona w materiale nazwami potocznymi to: 23 kolonie, 1076 folwarków, 7 osad robotniczych, 62 zakłady przemysłowe, 100 gajówek, 210 leśniczówek oraz 244 karczmy. Obok wymienionych powyżej osad występujących w liczbie 2191, w dobrach tabularnych odnotowujemy 6326 osad będących posesjami majątków ziemskich. Z tego 3876 osad występowało jako prosta jednostka osadnicza, 2450 otoczone było wspomnianymi 2191 osadami zamieszkałymi przez różne grupy zawodowe stałych pracowników dóbr tabularnych. Łącznie na terenie 5514 dóbr tabularnych zlokalizowanych było 8517 osad. Dominowały w nich posesje dworskie (74 procent) i folwarki (13 procent). Pozostałe rodzaje osad w liczbie 1115 jednostek stanowiły niewiele (13 procent) ponad dziesiątą część osad dworskich.

Sieć osadniczą Galicji stanowiło 22 280 osad, z czego 4,5 procent zlokalizowanych było na terenie miast, 38,3 procent w majątkach ziemskich a 57,2 procent na obszarach wiejskich. Osady o wiejskim charakterze stanowiły więc 95,5 procent wszystkich osad Galicji. Podstawową jednostką osadniczą była wieś (40 procent osad) oraz posesje dworskie (28 procent osad). Wśród drobniejszych osad wyróżniają się przysiółki (9 procent osad) oraz folwarki (5 procent osad). Osady zakładane w celu prowadzenia określonej działalności gospodarczej (folwarki, osady robotnicze, karczmy, kolonie, leśniczówki i gajówki oraz zakłady przemysłowe) to jedynie 10 procent osad Galicji.

Dalsza charakterystyka osad Galicji wskazuje na znaczne zróżnicowanie krajo-brazu wiejskiego z uwagi na istniejącą wówczas strukturę własności gruntów. Gmi-

⁸ B. Wilpert-Kolkiewicz, *Struktura agrarna wielkiej własności ziemskiej (tabularnej) w Galicji w dobie autonomii*, Kraków 1989, m.in. tab. 5 (s. 65).

ny wiejskie obejmowały 57 procent osad terenów wiejskich, 63 procent zajmowanego przez nie obszaru, ale aż 95 procent ludności wiejskiej. Odpowiednio, obszary dworskie posiadały 43 procent osad, 37 procent obszaru, lecz tylko 5 procent ludności stale je zamieszkującej. Podróżując po Galicji równie często napotymano osady wiejskie (1 osada/4 km²), jak i osady dóbr ziemskich (1 osada/3,5 km²), lecz o nieporównywalnym stopniu zaludnienia. Gęstość zaludnienia tych pierwszych sięgała 112 osób/km², w dobrach natomiast niewiele ponad 9 osób/km², przy przeciętnej gęstości zaludnienia obszarów wiejskich – 74 osoby/km²; wskaźnik ten dla Galicji wynosił 93 osoby/km².

Szczególną charakterystyką obu tych obszarów wiejskich był stan zabudowy ich osad. Na obszarze gmin wiejskich zlokalizowanych było 943 601 budynków mieszkalnych, w dobrach – 34 316 domów; łącznie na wsi zlokalizowanych było 977 917 domów czyli 87 procent budynków mieszkalnych Galicji. Zasiedlenie budynku chłopskiego sięgało 5,9 osób na jeden dom, budynku dworskiego 8,0 osób na dom, przy przeciętnej dla całej Galicji 6,5 osób przypadających na jeden dom. Poziom zasiedlenia domu miejskiego sięgał 12,5 osób na jeden dom, wyłączając Kraków (43,5 osób/dom) i Lwów (36 osób/dom) – 10 osób/dom. Przeciętna obsada domu położonego w miasteczku wynosiła 7,2 osoby. Zaludnienie budynku mieszkalnego położonego w dobrach ziemskich przewyższało więc wskaźnik ustalony dla małych miast i bliższe było zaludnieniu domów w miastach niż we wsiach. Mieszkańcy obszarów dworskich to w przeważającej mierze samotni robotnicy rolni lub przemysłowi, pracujący w zakładach przetwórczych dóbr i w leśnictwie. Jedynie w przypadku posesji dóbr można podać przeciętne zaludnienie osady (32 osoby) oraz przeciętną liczbę budynków (4 domy), bowiem w zdecydowanej większości były one porównywalne pod względem zajmowanego obszaru, zabudowy i liczby mieszkańców.

Przedstawione powyżej ujęcie podstawowych danych dokumentujących sieć osadniczą Galicji z przełomu XIX i XX wieku wskazuje na konieczność przesunięcia terminu narodzin polskiej urbanistyki na ostatnią ćwierć XIX wieku, nie pomijając w tym względzie zasług kameralistyki austriackiej. Pytaniem otwartym pozostaje, czy już wówczas można mówić o stosowaniu planowania przestrzennego, jako elementu zmieniającej się wówczas infrastruktury społeczno-gospodarczej. Klasycznymi przykładami osad o założeniach poprzedzonych studiami projektowymi były, w świetle *Leksykonu*, kolonie osadnicze, folwarki, leśniczówki wraz z gajówkami, a szczególnie odosobnione zakłady przemysłowe oraz osady robotnicze. Większość tych osad była zlokalizowana na terenie majątków ziemskich; kolonie osadnicze oraz osady robotnicze – na terenie gmin wiejskich i miast (75 oraz 98 procent).

Nadal utrzymywał się tradycyjny rozdział osad wiejskich od dworskich. Przy realizacji wspólnoty pracy, tereny wiejskie pozostawały nadal autonomiczne w kolejnych funkcjach układów osadniczych. Pomiedzy tymi zespołami osadniczymi nadal nie było warunków do współdziałania na rzecz wspólnoty, ochrony osobistej, komunikacji, rekreacji oraz współżycia międzyludzkiego. Stwarzało to określone trudności w realizacji programu demokratyzacji stosunków społecznych. Zwarte osadnictwo, konsolidujące wysiłki ludzkie na każdej płaszczyźnie i stwarzające warunki do budowy nowoczesnej infrastruktury społeczno-gospodarczej, obejmowało jedynie 32 procent osad Galicji. Większość obszaru i ludności rozproszona była wśród wielu drobnych, rozrzuconych w terenie osad, wzbogacając miejscową tradycję, lecz zarazem hamując rozwój nowych układów wspólnotowych.

Układ osadniczy Galicji nadal pozostawał pod przemożnym wpływem odwiecznych tradycji osadniczych. W okresie zaborów i nasilających się różnego rodzaju związków z obszarem monarchii austriackiej modyfikowano te dawne układy, porządkując je z uwagi na wymogi współczesnej administracji państwowej. Krajobraz osadniczy Galicji pozostawał nadal swojski, chociaż ludzie funkcjonowali w zmieniających się warunkach politycznych, społecznych i gospodarczych.

